

Foto: Verena N. / Pixelfo

09 / 2012

Gottfried Siegrist – Daners da satg – Pievels ori-
ginars americans – Giattels – Rumantsch a Turitg
– Emil Nolde – Istorgia da l'agricultura – Cultura
giudaica – Mobilisaziun 1914 – Centrala per chats

Gottfried Siegrist – il pionier da l’aviatica grischuna festivescha ses 100 avel anniversari

DA ROLAND KÜNG

■ Era sche l’aviaziun n’ha mai giugà ina rolla impurtanta en il Grischun, hai era dà tar nus intgins entusiasts giagliards ch’han fatg enconuschent en noss chantun l’aviaziun a motor e l’aviaziun senza motor. Il pli enconuschent è Gottlieb Siegrist ch’ha fatg furori ils onns trenta e quaranta cun differents emprims sgols ed emprimas atterradas. L’aviaziun, ch’aveva suenter 1900 plaunsieu superà sias malsognas d’uffanza, fascinava Gottlieb, ch’è creschì si en il quartier Loe a Cuira, già da pitschen. Da palpiri e channa zambregiavan el e ses cumpogns aviuns e drags ed eran ventiraivels, sch’il vent portava quels in pèr meters en l’aria; l’aviaziun per propi als pareva nuncuntanschibla. Sunter la scola cumenza Gottlieb il 1916 a Cuira in emprendissadi d’aurer ch’el terminescha cun success. Lura vegn la scola da recrut, da sutuffizier e d’uffizier tar l’infantaria, e suenter l’ocupaziun en sia professiun.

Pilot da militar

A chaschun d’ina tura en muntogna fa in aviun militar a duas alas sias curvas gist sur il chau da Gottlieb ed en el sa sveglia il vegl giavisch da sgular. El s’annunzia tar la truppa aviatica, malgrà ch’igl era già fitg difficil d’insumma pudair frequentar la scola d’observatur, quai ch’era ina cundiziun per aspirants da geners da truppa esters. Ma el ha cletg, il 1926 vegn el clamà a Dübendorf, nua ch’el po terminar la scola anc quel onn. Tuttina, la schanza da pudair daventar pilot era minima. Tant pli gronda la surpraisa, cura ch’el vegn clamà il 1928 a la scola da pilots. Ils 27-10-1928 vegn el brevetà cun bravura sco pilot militar.

Durant ses temp d’uffizi ha gi lieu ils 16 da zercladur 1929 sin il Rossboden a Cuira il segund di d’aviatica. Ptn Siegrist era in dals pilots ch’ha dastgà absolver il program da sgol militar. Sunter quatter onns trenament cumplain tar la truppa aviatica vegn el transferì l’onn 1932 en la reserva, sin fundament da la limita da vegliadetgna che valeva da quel temp per pilots.

Ma per il pilot cumprovà nun ha quai vulì dir d’abandonar l’aviaziun. El ha prendì en mira d’intermediar ad auters quai ch’el aveva emprendì e d’avrir l’aviaziun en il Grischun a la publicità. A la fin da 1933 fundescha el ensem cun amis da l’aviaziun la secziun Cuira da l’Aero Club da la Svizra e la gruppa d’aviuns senza motor da Cuira.

Sgol cun aviun senza motor

La AeCS secziun Cuira cumpra il 1934 ses emprim aviun senza motor, in WF-7 a duas alas Imm. 21, dal reminent l’emprim aviun en il chantun Grischun.

Per propagar l’aviaziun cumenza

Emprima sa tschantada da Gottlieb Siegrist a Surrein ils 1-12-1949 cun Auster HB-EOV.

«Götti», sco che ses camarats al numnavan, ils 4-2-1934 cun la partenza a suga elastica davent dal Churer Joch. Ses sgol fin a la atterrada sin il Rossboden durava 17 minutas. Quai è damai stà l’emprim sgol senza motor en il chantun Grischun, ina prestaziun sorprendenta en vista al material da sgular da quel temp! Ils 18-2-1934 al reussescha in ulteriur «sgol a lunga distanza» davent dal Dreibündenstein fin a Tusaun.

Ils proxims onns scolescha Götti sin il Rossboden e sin la Plarena a Domat ils emprims pilots da sgol senza motor dal Grischun. El è er stà cuniniziant tar la fundaziun da las gruppas da sgol senza motor d’Arosa, Tavau e d’Engiadina. Els pilots da questas gruppas aveva per part era el scola. Sunter la cumpra d’ulteriurs aviuns da scolaziun è la flotta vegnida engrondida il 1939 cun l’emprim aviun da prestaziun senza motor, in Spalinger S 18 II. A chaschun dal champ da perscrutaziun da sgols senza motor organisà da G. Siegrist ils 27-5-1939 a Samedan, al reussescha cun quest aviun l’emprim sgol da prestaziun senza motor en noss chantun. Sin fundament da questas experientschas positivas e da las relaziuns da sgol cun aviuns senza motor idealas en l’Engiadina suondan l’avust ed il settember 1939 l’emprim ed il segund «champ autalpin per sgols senza motor», omadus sut la direcziun da Götti. Quels èn stads il fundament per tut ils ulteriurs champs dals onns sequents en Engiadina.

Sgol a motor

Per cumplettar lur activitads da sgol senza motor han ils da Cuira affittà ina anteriura maschina da militar dal tip Wild per pudair offerir sgols da passagiers e «battens da sgol». Ils 14-4-1934 ha Götti atterrà a Cuira quest aviun, che vegniva numnà plain affecziun «Tante Wild». Curt sissur è reussì al pilot «giagliard» ils 9-9-1934 cun la CH-149 l’emprima atterrada sin l’Oberberg da 1730 m a Parpan ed ils 23 da settember in’ulteriura sin il Churer Joch da 1985 m. La partenza sin la «pista» da 180 m era pussaivla mo vers Cuira da la spunda giu e pretendeva dal pilot ina prestaziun maisterila. Avant ch’il contract da fitanza per la Ch-149 spiria sa tschenta Götti a la fin da l’onn per ina curta visita ad Andeer. A l’entschatta da 1935 po la secziun Cuira acquistar ses emprim aviun a motor, in De Havilland modern da 3 plazs «Leopard Moth» HB-ORU ch’arriva a Cuira ils 8-5-35 pilotà da Götti e che vegn battegià la fin da matg sin il num «Grischuna». Cun questa maschina reussescha a Götti ina ulteriura atterrada sin l’Oberberg. La «Leopard Moth» ha prestà servetschs fidaivels fin ch’ella è vegnida donnegiada a chaschun d’ina partenza interrutta sin il Rossboden. Per mancanza da finanzas è l’aviun vegnì vendì. Pir suenter reusseschan a Götti las davosas grondas atterradas externas, ils 21-10-49 ad Uors/Lumnezia ed il 1-12-49 a Surrein. La fin da 1950 banduna Götti l’aviaziun activa per motivs famigliars.

Plazza aviatica en la val

Gia la fin da 1933 s’engascha Gottlieb Siegrist per la realisaziun d’ina piazza aviatica en la val en la regiun da Cuira-La Punt. Differents motivs, sco la tschertga da l’aviatica civila per ina plazza aviatica da guntgida (en cas da brenina en la Bassa), l’interess da differents lieus da cura, relaziuns d’enviern per il sgol cun aviuns senza motor etc. han levatà discussiuns davart il lieu d’ina piazza aviatica en la part sura da la Val dal Rain. A Cuira han ins fundà cun gremis interessads in comité per ina piazza aviatica, cun la finamira da sviluppar la piazza sin il Rossboden u sin la Plarena a Domat.

En la regiun Ragaz Bogn-Maiavilla è sa constituì in ulteriur comité per ina piazza aviatica sin la Rossweide a Maiavilla. Sin quai èn cumparids en la pressa

differents artitgels, per part vehements, davart la dumonda d’ina piazza aviatica, pertge che mintga partida defendeva sias ideas.

L’enconuschent directur da la Swissair da quel temp, Walter Mittelholzer, era in ferm adherent d’ina piazza aviatica sin la Plarena resp. en il Vial a Domat. El era persvadi che la structura natirala dal lieu lubiss da construir en omadus lieus cun paucs meds finanziais ina plazza aviatica. Per cumprovar questa teoria han ins pudì organisar ensem cun W. Mittelholzer in sgol spezial a Domat

cun la pli gronda maschina da la Swissair, ina Douglas DC-2. Il di commemorabel dals 11-6-1937 ha W. Mittelholzer damai atterrà senza difficultads la HB-ITE sin il prà «normal» da la Plarena.

Blers motivs, tranter auter la dumonda dal lieu, han però impedi la construcziun d’ina piazza aviatica en la val. Era autras variantas tranter Domat e Maiavilla nun han gi success. Il Rossboden, avert suenter 1945 mo anc per sgols cun lubientschas spezialas, è vegnì serrà definitivamain il 1961 per l’aviaziun.

Il Gottlieb Siegrist dad oz

Sper sia activitad da sgol e sia professiun era Gottlieb Siegrist ils onns 1934-39 era commember dal cussegl da la citad da Cuira, da 1935 fin 1939 deputà en il cussegl grond. El è stà il moziunari ch’è s’engaschà en il cussegl grond già il 1939 per in tunnel da via dal San Bernardino.

Il 1938 al ha il chantun Grischun offerì ina piazza tar il commando cirquital cun l’incumbensa primara da stabilir la protecziun civila en il chantun Grischun. G. S. ha acceptà questa sfida ed è sa deditgà da qua envi a questa finamira. 1953/54 è el vegnì clamà da ses anteriur pilot-instructur militar sco cumandant da champ en Corea, nua che la Svizra aveva per incumbensa da l’ONU ina cumissiun neutrala per survegliar la repatriaziun da praschuniers. Enavos en Svizra è el sa deditgà puspè a sias incumbensas primaras en la protecziun civila ed è avanzà fin al cumandant cirquital.

Gottlieb Siegrist è restà fidaivel a «sia» citad da Cuira era suenter ch’el è i en pensiun ed el viva oz en il Kantengut a Cuira, saun da corp e da spiert. Igl è mintga giada fascinant da pudair tadlar sias regurdientschas e sias aventuras che van lunsch enavos en l’istorgia da l’aviaziun svizra.

11-4-1937 Domat «Plarena» Douglas DC-2, HB-ITE. Sanester G. Siegrist, amez cun la fatscha encunter la camera W. Mittelholzer.

Zercladur 1935 Cuira Rossboden: D. H. «Leopard Moth» HB-ORU «Grischuna», l’emprim aviun a motor dal AeCS secziun Cuira.

Emprima sa tschantada ad Uors/Lumnezia cun HB-EOV ils 21-10-1949.

Quant èsi cunvegnent da dar?

Daners da satg per uffants e giuvenils

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

L'entschatta da l'onn da scola datti puspè discussiuns davart ils daners da satg. Tanschi da dar be in zitg munai-da u dovri gist ina nota? Ils auters survegnan bler dapli daners», audan geniturs savens da lur uffants – saja quai uss puncto daners da satg u pertutgant il rap ch'ins ha dà sin il viadi da scola. Ma quants raps cuvegna da dar? E cura duain ins insumma cumenzar a dar daners da satg? L'anr ha retschertgà en l'internet e sfeglià en il cudesch «Geldratgeber für Eltern und Kinder».

Cura?

L'entschatta da l'emprima classa para a blers geniturs in bun mument per cumenzar a dar daners da satg. Ils uffants emprendan plaunsieu da quintar, e lura duain els er «administrar» ina pitschna summa da daners.

Ma quai na vala betg per tuts. Pertge i dat uffants d'emprima classa che na s'interessan anc betg per daners. Tar lezs uffants èsi cunvegnent da spetgar fin ch'els dumondan sezs, u cumenzan ad avair giavischs speziels ch'els duessan pajà cun ils agens daners.

Saja quai en l'emprima classa u pli tard: Igl è bun, sch'els uffants pon far experienceschas e ston tegnair chasa. Els dovran er ina cassa ed ina bursa. En la cassa pon els metter ils raps per spargnar, en la bursa quels per duvrar.

Quant?

I dat ina simpla regla. En l'emprima clas-

Anc in'otra proposta

1. classa	1 fin 1.50 francs l'emna
2. classa	1.50 fin 2 francs l'emna
3. classa	2 fin 2.50 francs l'emna
4. classa	2.50 fin 3 francs l'emna
5. e 6. classa	15 fin 25 francs il mais
6. e 8. classa	25 fin 35 francs il mais
9. classa	35 fin 50 francs il mais

Funtauna: www.money-net.ch

Stoi esser ina nota?

FOTO C. CADRUVI

sa datti 1 franc l'emna, en la segunda classa 2 francs, en la terza 3 francs, en la quarta 4 francs etc. L'internet porscha plinavant da tuttas sorts tabellas cun indicaziuns variontas. Ma la regla «x classa = x francs» è bunamain pli pratica.

Cunzunt sch'ins ha plirs uffants, èsi ina metoda simpla e gista. La sora pitschna sa lura ch'ella obtegna exact tuttina bler sco ils dus frars pli vegls avevan survegni pli baud cura ch'els eran uschè vegls sco ella. Ed il frar mesaun na po betg pretendere che la sora pitschna vegnia adina pupragnada ed obtegna dapli.

L'autezza dals daners da satg sto plinavant correspunder a la situaziun finanziaria ed a las isanzas da la famiglia, scriva la Cussegliaziun da budget svizra sin sia homepage. Là vegn recumandà: «Igl

è bun da discurrer avertamain en famiglia davart la situaziun finanziaria.» Ils uffants dastgan savair, sch'els daners èn stgars, ed i na taschan betg per far hopsers.

Per tge?

Cun fixar ina summa n'èsi anc betg rugalà il problem. Per tge dastgan, duain u ston ils uffants duvrar ils daners da satg? Stoi tanscher per il viadi da scola, per ir a far bogn e per il kino? U datti per talas occasiuns anc in da tschintg suren?

E co statti cun il glatsch ed ils dultschims? Cumpran ils geniturs bler glatsch e dultschims, uschia ch'els uffants na dovran insumma mai cumprar insatg da litgar. E co èsi tar ils giuvenils cun ils custs dal telefonin? Quels procuran tar geniturs savens per testas cotschnas.

Cun fixar, tge ch'els uffants e giuvenils ston pajà sez, e tge ch'els geniturs cumpran u finanzieschan, vegn ins d'evitar sbarradas. Impurtant èsi da mintg'onn puspè «martgadar» e discutir danovamain la chaussa. Pertge ils basegns dals uffants sa midan onn per onn.

Telefonin?

Pertutgant ils custs per il telefonin: Intgins cussegliaders proponan da dar als giuvenils ina summa fixa per il handy, per exempel ventg francs il mais. Sch'els telefoneschan dapli, ston els pajà il rest cun ils daners da satg.

In'otra schliaziun: Ils giuvenils ston gudagnar sezs ils daners per il handy, ed els na dastgan betg duvrar daners da satg per quests custs. Uschia telefoneschan ils giuvenils pli spargnus, ed els emprendan

ch'ins sto prestar insatge per pudair giudair.

Models che van pli lunsch

Pli vegls ch'els uffants vegnan e pli fitg ch'els cussegls pertutgant daners da satg divergeschan. Tschertins proponan da betg pli dar mintg'emna daners da satg, mabain pajà ina summa mensila. Auters cusseglian da dar als giuvenils dal stgalim aut in budget che cumpegia er vestgadira e chalzers.

Tals models pretendan dals giuvenils ina gronda disciplina. Els ston esser en stan da spargnar per cumprar las stivlas u il mantel d'enviern. Quai n'è betg simpel en vista a las tentaziuns da consum. I dat giuvenils da scola che na vulan gnanca anc surpigliar questa responsabladad. Auters n'han er betg la chaschun dad ir a cumprar persuls chalzers e vestgadira.

«Geldratgeber für Eltern und Kinder». K-Tipp. 104 paginas. 25 francs. Turitg, 2007.

Tschintg reglas

La finamira cun dar daners da satg è ch'els uffants emprendan da tegnair chasa. Impurtant è ch'els geniturs restan stricts e na dattan betg credits, sch'i na tanscha betg per la cumpra desiderada. Ils uffants ston emprender da spetgar e spargnar. La Cussegliaziun da budget svizra dat or suandantas reglas:

- pajà regularmain ils daners da satg
- fixar, per tge ch'els daners ston tanscher
- ils uffants na ston betg dar pled e fatg, co ch'els dattan or ils daners
- betg malduvrar ils daners da satg sco med da pressiuin
- dar nagins credits u gidar or supplementarmain cun daners

www.budgetberatung.ch u
www.swissfamily.ch

Undrientschas per culturas autoctonas

Ina tenuta nova envers ils emprims Americans

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

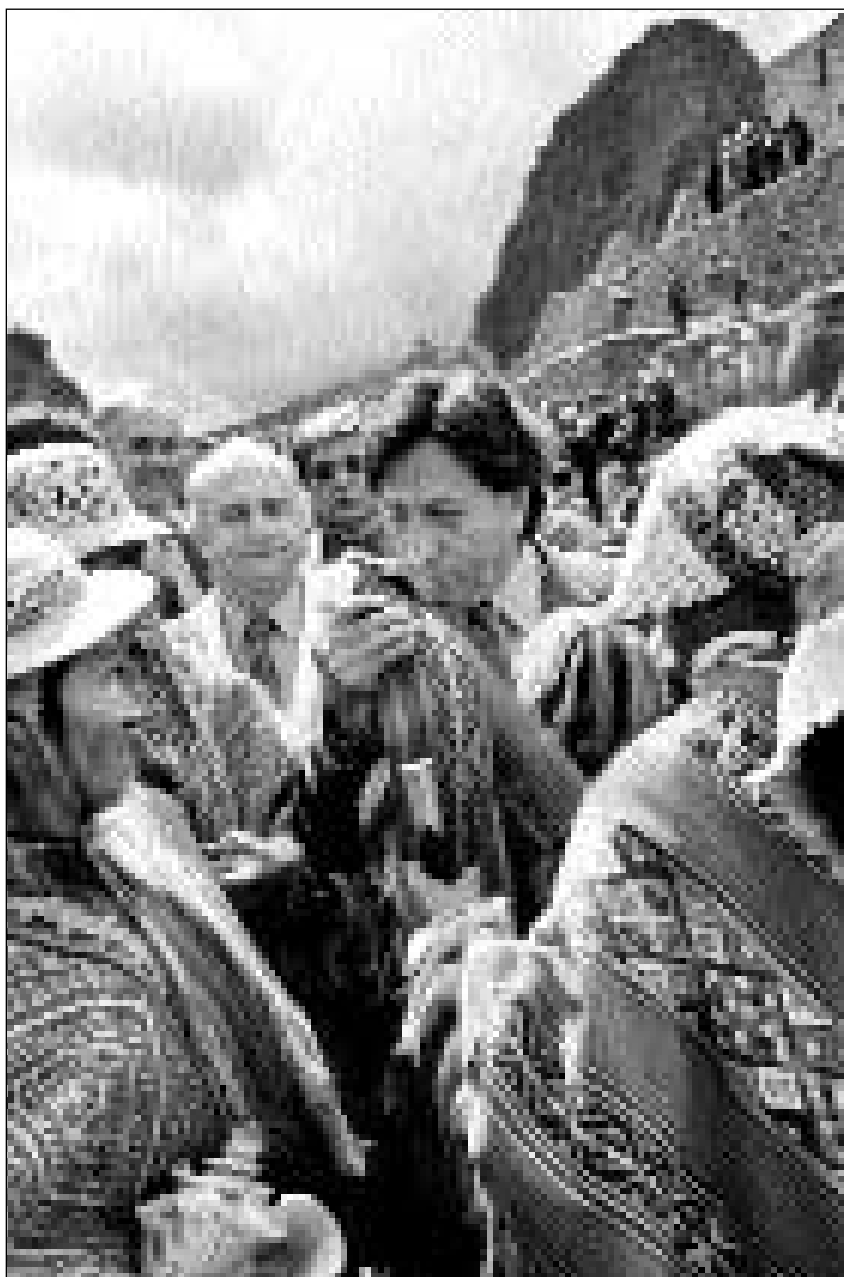
■ En ils davos dis da fanadur han pievels autoctons da l'America dastgà retschaiver duas undrientschas uffizialas da lur culturas. Lezs dus acts simbolics na midan en sasez betg la posiziun d'inferiuradad da las tschantschas amerindianas en confrunt cun ils dus linguatgs principals da l'emisfera occidentala, ma demussan tuttina ina tenuta nova e pli averta da las maioritads alvas envers quels che durant tschientaners valevan sco «selvadis».

Ins paja pir in debit da 1945

L'emprima undrientscha avess dui vegnir tant pli spert ch'ella riguarda ina contribuziun originala ed excepziunala a la victoria da l'emprima pussanza mundiala sur dal Giapun (1945). Il parlament dals Stadis unids (SU) ha dà sia medaglia d'aur als quatter veterans anc vivs d'ina grupp da ventganov infantarists da marina ch'avevan elavurà in sistem codà, basà sin lur linguatg navaho, per transmitter novitads zuppadas senza vegnir chapids da l'inimi. Igl è numnadamain fitg grev d'encleger ils suns nals ed il sgarguglim dals Navahos e quasi nunpussaivel d'als imitar. Ils Navahos (oz bunamain tschientmilli) vivan cunzunt en l'Arizona e furman il pievel amerindian il pli impurtant dals SU. «Pitra n'è betg be l'undrientscha tardiva. Sco uffants e giuvenils en ils onns ventg e trenta na dastgavan els discurren lur linguatg. Ins collocava sfurzadamain blers uffants amerindians en asils statals nua ch'ins als lavava la bocca cun savun cur ch'els al discurrevan (...). L'istorgia dal code elavurà dals 'marines' navahos vegn tractada en il film 'Windtalkers' ch'ins po vesair en ils SU davent da november 2001»¹⁾. Cun ils gronds progress dal spagnol en ils SU emblid'ins ils linguatgs dals var 2,2 milliuns autoctons amerindians sco er (en l'Alasca) inuits ed aleuts. Tgi sa sche la ducrina politica da president George W. Bush, l'uscheditg «chaptalissem cumpassiunai», nizzegia als emprims pievels da «God's own country»?

Progredir senza vegnir malfidaivel

Gist in collega amerindian da Bush, president Alejandro Toledo Manrique (Lima), ha pronunzià la segunda undrientscha da fanadur, e quai en la provinza peruana da Cuzco, pia d'enviern, a 2300 m sur il Pacific. El è vegnì elegì president suenter la dictatura d'Alberto

President Toledo (Perù) cun la brajada d'in quartier pover da Lima.

KEYSTONE

Kenya Fujimori. «Toledo» fa endament ina citad da Castiglia, quel reginam europeic che ha conquistà il Perù 1532–1572, l'ha guvernà enfin a 1824 e l'ha dà la tschantscha dominanta grazia al sforz ed a l'immigraziun. L'indipendenza da Perù è vegnida proclamada a Lima dal general argentin José de San Martín (1778–1850) gia ils 28 da fanadur 1821, pia avant 180 onns. Il Perù d'oz dumbra var 25 milliuns olmas, cun respectivamain 40% e 3 – 5% da linguatg chetschua ed aimarà. Il pievel ha elegì Toledo pertge ch'el unescha derivanza autoctona, ragischs famigliaras modestas e scolaziun d'economia publica en ils SU. El è l'emprim president amerindian da Perù. Ma gia 1990 ave-

v'ins elegì democraticamain Fujimori, empè da ses rival il scriptur renumnà Mario Vargas Llosa, era per amur da la pel melna dal «chinito» («il Chinoisin», vairamain figl d'immigrads giapunais). Fujimori ha lura sa sviluppà ad in dictatur; pir dal 2000 han ins pudì al relaschar. «Lura, en otg mais, ha ina regenza da transiziun prestà ina lavur quieta, efficaciazia e transparenta che ha spert restaurà la dignitad internaziunala da Perù e sia stabilitad politica. Toledo è sortì victur d'elecziuns democraticas exemplaras»²⁾. Ils 28 da fenadur, festa naziunala, è l'ì cun plis ministers en in quartier pover da Lima per ensolver cun ina brajada; lur è l'vegñ saramentà avant il plenum dal «congreso», il parlament

d'ina suletta chombra. Ils 29, en preschientscha da Ricardo Lagos Escobar, ses collega dal pajais limitrof Chile (6,8 % Amerindians), e dal prinzi ereditar spagnol, ha Toledo presidià «ina cerimonia maidudida en Machu Picchu, la veglia citad dals incas [ils retgs chetschuas da Perù enfin a 1532, G. S.-C.] (...). Quatter sacerdots tradiziunals da las Andas han unfri feglia da coca, miscalcas-tirc e vin, per quietar la Terra nativa da las Andas ed ils dieus dals culms e segirar il success da la regenza peruana nova. Cun lez act cultic ha Toledo confermà ses impegn envers la multifariadad culturala dal pajais»³⁾. Verbalmain ha l' ditg: «Jau hai giavischà questa cerimonia simbolica, mistica ed er in pau egoistica per mias ragischs, perquai che jau vi trametter in messadi. Il Perù guarda ordavant, vers il mund unifitgà da la tecnica, ma na vul emblidar sias ragischs. Jau empermettel da far tut il pusaiel per che mes pajais progredeschia senza vegnir malfidaivel al passà»⁴⁾. La dunna da Toledo ed olma da l'act, l'antropologa e linguista Eliane Karp, nashida en Belgia, «discurrind alternativamain spagnol e chetschua, ha annunzià temps megliers per tut quels Peruans che han resistì durant tschientaners e n'han betg lubì la spariziun da la memoria collectiva e la musica, ils sauts e la vestgadira tradiziunala»⁵⁾.

«Fridas cun Cristus»

Il clerus spagnol ha cristianisà ils muntagnards chetschuas sfurzadamain, però be en moda superficiala. «La religiosadad populara cuntegna elements catolics gist uschia sco amerindians. En blers vitgs isolads da las Andas ha sa sviluppada lezza atgna religiosadad (...). Blers mitus da la populaziun mettan sia paupradad e mancanza da patria culturala en connex cun la conquista entras la Castiglia; en els cumpara il cristianissem sco part d'in'istorgia d'oppressiun e maltractament (...). En ina ditga nascha l'erox Incarrì ord la terra ed ordaina l'univers; el vegn lur victorisà, mazzà e manizza d'in represchentant da la conquista, numnadamain, tut tenor la versiun, Pizarro [1475–1541, conquistadur castiglian ed assassin dal davos inca, G. S.-C.], ubain il retg u Jesus Cristus. Ma Incarrì n'è betg vairamain mort; sut la terra crescha ses corp puspè ensem. In di vegn el a turnar a liberar ils Amerindians, mettend fin a lur misergia materiala sco er al sforz da sa suttametter ad ina religiun estra»⁶⁾. Quai fa endament il

pled dal filosof spagnol Miguel de Unamuno (1864–1936) ch'ils Castiglians hajan tractà ils autoctons da las colonias cun «cristazos», q.v.d. dond fridas cun Cristus sco cun in bastun.

Vegn l'ura da la dignitad?

Elements intolerants da l'elita alva peruana vegnan forse a sa servir da lur atgna encletga dal cristianissem sco d'in'arma per cumbatter la schientscha nova dals muntagnards. Ins astga dentant far endament dus spirituals che han predeggià in'autra ducrina. Óscar Arnulfo Romero (1917–1980), archivestg da San Salvador en l'America centrala, sa distingueva entras sia defensiun dals dretgs umans en in clima da guerra civila; el è vegnì mazzà en ses dom enamez la messa ch'el celebrava. Avant 600 onns a Kues (oz Bernkastel-Kues, Renania) è naschì Nikolaus Krebs (Cusanus, 1401–1464). Er el è stà uestg, numnadamain da quella diocesa tirolaisa da Brixen che tanscheva enfin a Fuond (Pfunds). Bler pli essenziala è però sia ovra teologica, nua ch'el defenda ina sort toleranza: «Ils pievels pon restar tar lur differents usits pietus e ceremonias. Forse crescha schizunt la veneraziun religiua sche mintga naziun, entras buna veglia e tgira, prova da sviluppar ses servetsch divin en moda pli splendoranta per surpassar tschels. Pervi da la flaivlezza umana duain ins acceptar la diversitad da las isanzas, uschenavant ch'ellas resguardian la beadientscha perpetna»⁷⁾. L'on 1992, cura ch'ins commemorava la sbartgada da las emprimas caravellas castiglianas en las Antillas (1492), ha Rigoberta Menchú, defensura dals Amerindians da Guatemala, survegnì il Premi Nobel da la pasch. Plinavant è l'inuit vegnì uffizial en Grönlanda ed il territori canadais da Nunavut. Forsa vegn plaun a plaun l'ura da la dignitad per ils pievels autoctons da l'emisfera occidentala.

¹⁾ Späte Ehrung der Navajo-"Code Talkers", en: "Neue Zürcher Zeitung", 28 da fanadur 2001, p. 5.

²⁾ Josef Oehrlein, Der neue Präsident braucht Fingerspitzengefühl, en: "Frankfurter Allgemeine Zeitung", 27 da fanadur 2001, p. 6.

³⁾ Sally Bowen, Perus Präsident Toledo im Machu Picchu, en: "Neue Zürcher Zeitung", 31 da fanadur 2001, p. 3.

⁴⁾ Cità da: Rocco Cotroneo, Perù, Toledo brucia erbe per la Pachamama, en: "Corriere della Sera", 30 da fanadur 2001, p. 13.

⁵⁾ Bowen, Perus Präsident... (sco nota 3).

⁶⁾ Eleonore von Oertzen, Peru. Minca (C. H. Beck, ISBN 3 406 33168 8) 1988, p. 171.

⁷⁾ Karl Jaspers, Nikolaus Cusanus. Minca (dtv) 1968, p. 171.

Las emprimas emnas en la vita d'in giat

Fatgs interessants davart in dals animals da chasa preferids

■ Gia dapi millis d'onns vivan ils giats ensemen cun ils umans ed èn daven-tads in dals animals da chasa prefe-rids. Malgrà quai han els mantegni las caracteristicas da lur antenats selva-dis: els èn anc adina fitg autonoms, ils giattels sa sviluppan svelt ed èn inde-pendents aifer curt temp. La preschen-taziun da chattà.ch da quest'emna dat in sguard pli profund a las emprimas emnas en la vita d'in giattel, cunzunt a la fasa da naschientscha ed al svilup dal pitschen animal tschorv al chatschader da mieurs.

Ina giatta porta nov emnas fin ch'ils pitschens naschan. En la natira tshertga la mamma in lieu protegi per parturir per ch'ils novnaschids na morian betg gist dal fraid. Or-mons dattan l'impuls a las deglias. Ils pi-tschens en la vaschia transparenta veg-nan lura pressads tras la nadira, il culiez da la madra, or en il mund.

Ils emprims respirs

Ils giats, sco tut ils mammals, sa svilup-pan en la madra. Els sa nutreschan sur la placenta. La placenta giascha en la paraid da la madra e vesa ora sco in gnirom. Quest organ transporta l'oxigen e las substanzas nutritivas dal sang da la mam-ma en quel dal pitschen. La corda da l'umbli collia il pitschen cun la placenta. Durant la naschientscha sa distarga la placenta da la paraid da la madra; la cor-da da l'umbli la collia però anc adina cun il pitschen. Curt suenter il pitschen vegn pressada er la placenta tras la nadira, la vaschia schloppe, l'aua cula ora. La corda da l'umbli tshunca u vegn morsa tras da la giatta. Uschia vegn interrutta la colli-a-zion cun la placenta ed il pitschen sgnap-pa per l'emprima giada aria.

Il giattin novnaschì spetga fin che la placenta sorta da la madra. En quest temp enquaglia il sang en la corda da l'umbli. Uschia na perda il pitschen betg tut il sang cura che la mamma morda tras la corda. Lura maglia la giatta la placenta, e quai per duas raschuns: d'ina vart survegn ella qua tras substanzas nutritivas che mancassan ad ella, tant pli ch'ella na po betg ir uss a chatscha; da l'autra vart attirass l'odur da la placenta mustgas ed inimis. Lura litga la mamma il pitschen e sienta il pail che tegna chaud il giattel. Il sientar ils giattels è detg fadius per la mamma: ella als sto li-tgar e sientar entant ch'i nascha gia il pro-xim frar u la proxima sora. Ina giatta sel-vadia attatga en questa situaziun mintgin che vegn memia datiers. Er ils pitschens

Ils fastizs e las passidas dal giat

Il giat da chasa va sin la detta-pe. Il fastiz dal giat mussa che la det-ta-pe e las trais ballas èn detg ord l'auter. Ins na vesa naginas griflas. Il giat mussa las griflas mo sch'el dovra ellas. Er il polesch, l'em-prim det-pe da la tschatta davant, na cumpara betg en la passida perquai ch'el è memia aut. Els fas-tizs da las tschattas davant e davos èn perquai bunamain identics.

Ils fastizs d'in giat en la naiv.

RAINER FREYNHAGEN/PIXELIO.DE

REGINA KAUTE/PIXELIO.DE

Ils giattels baivan mintgin da «ses» tettel.

sgriflan e spidan sch'els vegnan smana-tschads. Ina giatta da chasa sa fida da l'uman ch'ella enconuscha; ils giattins sgnuflan dentant si per mintgin ed avran lur bucca senza dents.

La giatta fa mintga giada 4 fin 5 pi-tschens. Els giattels naschan mintgamai cun ina distanza da var 20 minutas, in suenter l'auter.

Animals lactants tschorvs e surds

Ils mammals tettan lur pitschens. Il latg vegn or da las glondas da latg che penden en duas retschas vi dal venter da la mam-ma. Giats han plirs tettels, e sco ils auters animals cun ungla han els ils tettels tran-ter las chommas davos. Els ormons femi-nins estrogen e progesteron fan crescer las glondas da latg durant la purtanza. In auter ormon, il prolactin, è responsabel per la produczion dal latg. Il latg cunte-gna tut las substanzas nutritivas, ils vita-mins ed ils liquids ch'il giattel dovra per crescer. Era femellas che na portan betg pitschens san producir latg; ellas crain d'avair pitschens e sviluppan ils medems sintoms sco las mammas. Questas «bai-las» han ina funcziun impurtanta en la natira: en cas ch'ina mamma mora, tiran ellas si ils pitschens orfens.

Ils giattels baivan entaifer in'ura l'em-prima giada latg da la mamma. Il pli vegl giattin tetta pia gia, cura ch'il pli giuven nascha. Els giattins naschan cun eglis ser-rads. Els n'audan l'emprim nagut. Els sa-vuran dentant il latg da la mamma. Cun agid dal barbis, dal nas e da las toppas tshertgan els il venter chaud da la mam-ma. Els prendan en bucca in dals tettels e tshitschan fin ch'i vegn latg. Svelt chattan els lur «agen» tettel e baivan lura adina be da quel. Sch'ina giatta ha blers pitschens, baivan els en roda.

Independents suenter paucas emnas

Mammals dovran bler dapli temp ed energia per lur pitschens ch'auters ani-mals. In insect po metter tshients e tshients dad ovs senza stuaier cuar els. In erizun da mar metta millis e millis dad ovs en l'aua e n'ha lura pli nagut da far cun els. Mammals han per il solit plitost paucs pitschens. Els s'occupan dentant intensivamain cun quels. Els pavlan lur pitschens, tegnan els a chaud, defendan, train si e pertgiran els fin ch'els pon guardar da sasez.

La giatta guarda da ses pitschens fin ch'els èn independents e chattan sezs da magliar. Suenter be nov emnas san els gia viver persuls. Il di da la naschien-

tscha paisa il giattin var 50 grams. Set dis pli tard paisa'l gia var 100 grams. Ils eglis s'avran, il giattin na vesa dentant betg anc furmas e colurs. L'emprim sto el chapir quai ch'el vesa, e quai dovra temp. La mamma lava ses pitschens cun la lieunga. Ella maglia er ils cacs e litga si il pisch da ses giattins. Quai è impur-tant surtut en la natira, perquai ch'in gnieu malnet e tuffalent attirass spert inimis.

Suenter 21 dis èn ils eglis e las ureglias averts ed il giattin po tegnaire dretg si il chau. El paisa quatter giadas dapli ch'il di da sia naschientscha. Ils muscels èn pli fermes, ed el sa mova adina meglier. Las chommas èn pli lungas, ed il giattin po gia ir sin tuts quatter. Sch'el sa senta en privel, miaula el dad aut e mussa ses den-tins da latg; quels cumparan suenter duas fin trais emnas.

Suenter in mais èn las chommas anc adina curtas, il giattin chamina dentant gia detg bain. El banduna il gnieu persul per ir a spass e per giugar. Il giattin sa fa uss adina pli independent. El baiva adina damain latg da sia mamma e maglia adi-na dapli pavel da giats. Mintgatant porta la mamma ina mieur en il gnieu, uschia emprendan ils pitschens a conuscher lur preda.

Cun 42 dis ha il giattin anc adina in chau detg grond e chommas plitost curtas en proporziun cun il rest dal corp. Tut en tut sumeglia el dentant adina dapli in giat creschì. Ussa banduna'l il gnieu pli savens per ir a spass e per far termagls cun ses frag-liuns. Il giattin stat adina pli segir sin sias chommas e sa mova adina meglier. El sa

curren, siglir e raiver, ma el na va mai me-mia lunsch davent da chasa. El maglia uss dapli charn, floccas ed auter pavel da giats; il latg da la mamma è dentant anc adina fitg impurtant, perquai ch'el cuntegna bleras substanzas nutritivas.

IMI/PIXELIO.DE

Anc pitschens ma gia detg independents.

Ils blers giattins èn independents cun nov emnas. Era sche la famiglia stat anc ensemen, pudessan els guardar per sasezs. Ins pudess era als separar da lur mamma. Els giattins giogan bunamain adina. Cun giugar emprendan els d'ir a chatscha e d'evitar privels. Giugond per exempel cun in chanè treneschan ils giattins a coordi-nar ils eglis e las toppas; lur reacziun vegn adina meglra e las griflas adina pli fermas; els mordan e stiran vi da lur «preda».

barschun. La lieunga serve per sa stre-gliar, la spida dischinfetescha e netteggia il pail. Cun ils dents da morder elimine-scha il giat pails morts, pelletscha, mer-das e parasits sco cun ina pincetta. Las toppas davant vegnan fatgas umidas, perquai ch'il giat las dovra per lavar tshellas parts dal corp. Cun ellas nette-gia el lura il culiez, las ureglias, ils eglis ed il barbis.

Il giat è fitg flexibel e po litgar buna-main tut las parts dal corp. El lava sias chommas e toppas il meglier cun giaschair. El netteggia las plantas-pe, cha-tscha ora sias griflas e liberescha ellas dals rests dal butin. Per lavar las parts davos tegna il giat savens ina chomma davos il chau. Uschia po'l lavar il venter ed il tgil.

Il pail in pau umid da la spida sienta prest e daventa puspè lom. Cun sa lavar stritga il giat in grass da la pel en il fol. Quest grass furma in film che tegna da-vent l'aua e protegia l'animal cunter bac-ils.

La preschentaziun:

Dossier «Giats»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1478
www.chattà.ch

I. GLÖCKEL/PIXELIO.DE

Tgi che vul daventar in bun chatschader, trenescha l'emprim cun ils fragliuns.

Pertge ch'il rumantsch svanescha or da la citad

Ina giada era Turitg suenter Cuira la citad cun ils pli blers Rumantschs. Oz na vegn la lingua gnanc pli tgirada en las uniuns

DA TIMM EUGSTER

■ **Turitg.** – «Jau hai ditz manzegnass, conceda il cusseglier communal Peider Filli: «E cun mai 990 auters Rumantschs.» Betg dal tut milli Turitgaisas e Turitgais han inditgà en l'ultima dumbraziun federala dal pievel il rumantsch sco lur lingua principala; il 1970 eran quai anc 2500 persunas. «Per dir la vardad: a Turitg na dovra probablain nagin pli il rumantsch sco lingua principala», di Filli. Anita Blatter, presidenta da l'uniun grischuna a Turitg, va anc pli lunsch: «A Turitg vegn strusch pli discurrì rumantsch.» Era betg en sia uniun – malgrà che blers commembers sajan creschids si cun questa lingua. L'interess per la lingua e cultura rumantscha saja fitg pitschen, deplorescha Anita Blatter, oriunda da Bravuogn: «Sche jau propon da leger ina poesia rumantscha e da la translatar, hai num: 'Ah, chala cun quai!'» Ina raschun per questa tenuta èn era ils tschintg differents idioms: «Jau sun stada ina giada en in chor, nua ch'ìls Engiadinais lamentavan ch'ì stoppian chantar trasora chanzuns sursilvanas – ed ils Sursilvans planschevan pervi da las numerusas chanzuns ladinas», raquinta Blatter. Tuttas duas varts sajan restadas stinadas – fin ch'il chor haja sa schlià. Era en il club grischun da la Scuola politecnica federala e da l'università vegn discurrì adina mo tudestg, di la presidenta *Janine Gauch*, ch'è tut surstada d'udir ch'ì

dettia a Turitg anc prest milli persunas da lingua rumantscha: «Nua èn tut quels pomai?»

Mintgatant inscuntra Anita Blatter els sin via u en il tram, ed auda là era in pèr pèds rumantschs. Ma en la publicità dovra la glied deplorablain strusch pli la lingua per disa u per plaschair, deplorescha Blatter: «Ins dovra il rumantsch sco lingua secreta per dir inatge ch'ìls auters na duain betg udir.»

Il Grischun è memia datiers

Schizunt tar la Quarta Lingua, l'uniun per la promoziun da la lingua e cultura rumantscha cun sedia a Turitg, vegnan las radunanzas manadas per tudestg: «Nus essan in'uniun da simpatisants da la lingua rumantscha», declera il president *Anton Killias*: «Nus avain gia adina gi blers commembers da la Svizra tudestga.»

Anc avant paucs onns tgiravan «quels ch'eran vegnids da las muntognas giu la Bassa» bler pli activamain lur lingua e cultura. La raìt da las Rumantschas e dals Rumantschs a Turitg, la citad nua che abitavan ils onns settanta suenter Cuira ils pli blers Rumantschs, tanscheva da las uniuns da chant e gruppas da saut popular, sur las uniuns da students, l'emissiun rumantscha sin radio LoRa fin als nundumbraivels circuls privats. «Pli baud avevan nus nossas sentupadas, ins gieva spontanamain a baiver in café, cura ch'ìns inscuntrava auters Ru-

nantschs», sa regorda Blatter. «Ma suenter il 1970 è l'interess svanì adina pli fitg.» Per structures duraivlas saja il Grischun simplamain memia datiers, suppona ella: «Ins tgebra plitost anc il contact cun la vischnanca natala che cun auters Rumantschs qua a Turitg.»

Il rumantsch vegnia discurrì oz mo anc en l'uniun rumantscha Lai da Turitg, di *Ciril Berther*, commember da l'Uniun da las Rumantschas e dals Rumantschs da la Bassa, l'uniun tetgala da las societads d'exil. Ma las activitads sajan plitost modestas: «Nus essan tuts en la vegliadetgna da pensiun, la giuventetgna manca en noss uniun.»

Malgrà ch'ìls giuvens Rumantschs a Turitg s'interessan tutavia per lur lingua ed interpreteschan da nov la cultura rumantscha: per exempel *Corsin Bisaz* da la band da rock Bulais. «Sche la lingua rumantscha duai survivor, sto ses image sa meglierar surtut tar la generaziun pli giuvna», di Bisaz che chapescha sia band sco «med per promover la lingua a moda efectiva». Ma deplorablain, di il musicist da 29 onns, vegnia promovida surtut la litteratura rumantscha, «per nus giuvens vegni fatg pauc».

En la terza generaziun èsi finì

Bisaz è pessimistic, sch'el pensa a l'avegnir dal rumantsch a Turitg: «I dat mo pli fitg paucas famiglias che discurren mintga di rumantsch.» Era Anita Blatter ha discurrì tudestg cun ses figl per betg

excluder ses um ch'è Bernais: «Noss figl chapescha rumantsch, ma na discurre deplorablain betg la lingua.» Blatter enconuscha en ses circul d'enconuschents mo ina famiglia a Turitg che discurre consequentamain rumantsch cun ils uffants. «Il pli tard en la terza generaziun èsi finì», di *Ciril Berther*. La statistica sustegna questas constataziuns: Il 1970 era la populaziun rumantscha a Turitg fitg giuvna, il 2000 inditgeschan anc adina las medemas persunas, en il frattempo bleras sur 65 onns, il rumantsch sco lingua principala.

I dat però anc adina cumbattants che s'engaschan per mantegnair il rumantsch en la Bassa. Els tuts han in tratg cuminaivel: els mettan en dubi las cifras uffizialas. «A Turitg vivan var 3000 Rumantschas e Rumantschs e betg mo 990», cuntradi il cusseglier communal *Peider Filli* ad in rapport da l'uffizi da statistica ch'è vegnì publicità dacurt. Il dumber dals Rumantschs saja surtut sa reduci uschè fermamain, perquai ch'ì vegnia dumandà dapi il 1990 suenter la lingua principala e betg sco pli baud suenter la lingua materna. Sia critica ha Filli preschentà immediat al cussegl communal, e quai en ina declaraziun persunala formulada en rumantsch. Ussa ponderescha il politicher da la Glista alternativa da far in'intervenziun en il cussegl communal. Il tema: sin l'unifurma dals commembers da la protecziun civila figureschan mo trais da las quatter linguas nazionalas.

Emprovas da salvament difficilas

Cun quest cumbat per cifras e simbols na po il rumantsch dentant betg vegnir salvà sco lingua activa, ed era betg cun la sessiun dal parlament federal a Flem. Per *Anton Killias* da la Quarta Lingua èsi perquai cler: «Jau giavischass ch'ì dess a las scolas turitgaisas la pussaivladad d'emprender rumantsch grischun, la lingua da scrittira cuminaivla.» L'anterieur commember dal parlament ha gia contactà ses collega da partida da la pcd, il cusseglier da la citad *Gerold Lauber*. Quel reagescha dentant a moda reservada: L'emprim stoppia il basegn esser cumprovà. Quai na po Killias dentant betg, e perquai propoia el ussa da sclerir l'interess cun ina retschertga sco agiunta en ina spediziun da brevs als geniturs.

Nagin status d'exots

Corsin Bisaz, il musicist da 29 onns, n'è betg intgantà da l'idea d'introducìr en scola ina lecziun da rumantsch «cun status d'exots». Bler pli impurtant saja ina scolina rumantscha.

«Ina giada ch'ì dat ina purschida, vegn era la dumonda», è el persvas. Sch'ins na fetschia betg ils proxims onns insatge, alura saja tut memia tard, admonescha Bisaz.

Per *Ciril Berther* da las uniuns d'exil è il tren gia partì a Turitg: «Ussa stuain nus ans engaschar per mantegnair il rumantsch almain anc en ses territori d'origin, il Grischun.»

Cuntrada d'enviern,
aquarell da Emil
Nolde.

MAD

Exposiziun Emil Nolde 1867–1956

Aquarels e disegns en il Museum d'art Grischun

■ (cp) Ils 7 d'avust 1867 nascha Emil Hansen en la regiun da cunfin tranter la Germania ed il Danemarc. El crescha si en la vischnanca da Nolde. 1902 vegn el ad acceptar il num da quella. Suerter in emprendissadi d'entagliader suondan onns da viadi en fabricas da mobiglia ed en scolas d'art applitgà a Minca, Karlsruhe ed a Berlin. 1892 entra el en piazza sco magister per disegnar applitgà tar il museum d'industria e da mastregn a Son Gagl.

1898 studegia Nolde en ina scola d'art privata a Minca, 1900/1901 a l'Académie Julian a Paris. 1902 marida el Ada Vilstrup, in'actura danaisa. L'emprim stattan els en ina chasa da pestgaders sin l'insla Alsen, suenter en la chasa da purs «Utenwarf» al cunfin cun il Danemarc.

1906 daventa Nolde in commemorer da la societad d'artists «Brücke» a Dresden; in onn pli tard sorta el puspè da la societad. A partir da 1905 sa ferma el l'enviern per la gronda part a Berlin. 1911 prenda el a fit in'abitaziun cun in atelier là.

1913 partan Emil ed Ada Nolde per in'expediziun en la Mar dal sid. Anc ditg suenter il return, 1914 elavura Nolde sias impressiuns dal viadi en si'art.

1927 vegn construida la chasa «Seebüll» tenor ils plans da l'artist. Quella

chasa cuntegna ultra da l'abitaziun, in atelier ed ina sala da maletgs. Ella daventa la residenza dal pèr.

Suerter la praisa da la pussanza tras ils socialist nazionals vegni pretendi da Nolde ch'el dessistia da la commemoranza a l'academia da las arts. En il rom da l'acziun «Entartete Kunst» vegnan sequestrads 1937 passa milli ovras da Nolde en ils museums da la Germania. 1941 obtegna Nolde in scumond da malegiar. Malgrà quest scumond fa el fin 1945 bundant 1300 aquarels en pitschen format ch'el numna «maletgs che n'èn betg vegnids pitturads».

1946 mora Ada Nolde. Dus onns pli tard marida Nolde la giuvna da 26 onns Jolanthe Erdmann, figlia d'in pianist ami. Suerter la ruttadira dal bratsch sur sanester banduna l'artist 1951 la pictura da maletgs en ieli. Ma el cuntinua a far aquarels fin la fin 1955. Ils 13 d'avrigl 1956 mora Emil Nolde a Seebüll.

L'exposiziun

Emil Nolde ha, pervi da ses strategn da sis onns a Son Gagl e pervi da numerus viadis posteriurs, diversas colliaziuns cun la Sivra. Tuttina n'han ins gia ditg betg pli deditgà ad el ina exposiziun individuala pli gronda en Svizra tudestga. Mussar l'art da l'individualist da la Germania dal nord en in'exposiziun a Cuira, è insatge fitg fascinant, perquai

ch'ella sa scuntra là cun las ovras dad Ernst Ludwig Kirchner, l'auter grond expressiunist tudestg.

En il center da nossa exposiziun stattan ils aquarels da Nolde. Cun lur ritga color fan els part da las grondas prestaziuns artisticas da noss tschientaner. Tras la spessa cumplexitad extraordinaria da colurs derasan questas ovras ina singulara magia poetica. Il disegnar simplifitgà, l'intensitad da la glisch, l'originalitad e l'expressivtad genuina da las ovras mintgantant mintga observatur.

La tscherna da passa 100 aquarels e disegns dattan ina interessanta survista da la lavur da l'artist individualist. Ina gruppa speziala èn ils «maletgs che n'èn betga vegnids pitturads». Quai èn aquarels en pitschen format ch'èn vegnids fatgs en il zuppà, durant il scumond da malegiar (1938-1945) ch'ils socialist nazionals avevan decretà.

Vernissascha: Venderdi, ils 19 da zercladur 1998, a las 19.00

Exposiziun: Dals 20 da zercladur fin ils 13 da settember 1998

Uras d'avertura: Mardi-dumengia 10-12, 14-17; gievgia, 10-12, 14-20; glindesdi serrà

Visitas guidadas: Visitas guidadas publicas las gievgas, ils 6, 13, 20 e 27 d'avust, 3 e 10 da settember, mintgamai a las 19.00. Visitas guidadas serradas per gruppas, firmas e.u.v. sin dumonda. Occurrenza: Mesemna, ils 2 da settember 1998, a las 19.00; Oliver Krättli prelegia ord Siegfried Lenz «Deutschstunde», in roman che sa referescha a la vita ed a l'ovra dad Emil Nolde.

Da vatgas, ers ed iseglia – co che l’agricultura è sa midada cun l’ir dal temp

■ **L’economia locala dals temps preistoric e roman è pauc enconuscha. Ils chats e rechats han permess da realisar ina charta rudimentara da las colonias e da determinar approximativamain la basa da nutriment. Il clima, la topografia e la configuraziun dal terren en il territori alpin han chaschunà (e chaschunan) ina sperta transiziun dal spazi cun culturas intensivass a zonas (pli autas, spundivas, umidas u crappusas) cun in’utilisaziun extensiva.** Ils emprims documents en scrit davart l’agricultura retic-grischuna provegnan da Plinius e da Strabo e menziuneschan muvel alpin retschertgà e chaschiel delicat da la Rezia mess en vendita sin ils martgads romans.

Temp curretic

Ils sistems d’utilisaziun dal terren agricul, applitgads en il temp medieval, eran per regla concepids per l’autoprovèdiment. Avant il 1800 na vegnivan ils guauds e la cultura anc betg separads: il guaud vegniva duvrà era per la pasculaziun. Graduaziuns e superposiziuns da las zonas eran la regla, betg lur separaziun. L’utilisaziun dal terren era fitg differenta d’ina regiun a l’autra. La cultivaziun dad ers (furment, avaina, ierdi, tredi, spelta) vegniva pratitgada en il temp medieval tempriv fin en regiuns pli autas ed era pli impurtanta che l’allevament da muvel. Era per il temp autmedieval è documentada ina cultivaziun dad ers intensiva en zonas autas fin a ca. 1600 m (fastizs, toponims). Il sistem dals trais terrens, usità en la Svizra Bassa dapi ca. l’onn 1000, na pudeva betg vegnir applitgà en il Grischun, perquai ch’ils envierns eran qua memia crivs e memia lungs. En il Grischun dal Sid vegniva cultivà il terren durant l’entir onn. La cultivaziun en roda (ers u prads), pratitgada a l’ur d’areals runcads e cultivads a moda intensiva, era derasada oravant tut en il Grischun dal Nord. Il graun alpin vegniva cultivà savens sin spundas, nua che la naiv luava fitg baud la primavaira. Talas terrassas dad ers caracteristicas, sustegnidas per part da mirs, cumparan en la plipart da las valladas grischunas e sa manifesteschan anc oz en furma da stgalims da plirs meters auttezza. Cultivads vegnivan quels ers cun l’arader liber e la zappa, e sin ils auts mettev’ins il graun a madirar a fin sin chischners.

A partir dal 9avel tschientaner è l’allevament da muvel daventà pli e pli impurtant. In svilup evident da quel a disfavur da l’allevament da nursas e da chauras pon ins observar pir dapi il 13avel tschientaner. Las chauras e las nursas eran las «vatgas da latg» dals paupers e dals puranchels. Las nursas furnivan charn e launa, e las pels vegnivan elavuradas a pergamina per las chanzlias dals signurs e per ils scriptoris da las claustras. En pli è attestada la produenziun da chaschiel-nursa oravant tut en la Tumleasta, l’Engiadina ed il Partenz. Chavals vegnivan tegnids en il temp medieval tempriv sco meds da barat e da pajament. En il temp autmedieval han els giugà ina rolla impurtanta en la cultura dals chavaliers nobels sco chavals da turnier, da sella e da battaglia. Il portg era medemamain derasà sco animal da chasa, si impurtanza divergiava dentant d’ina regiun a l’autra; l’alpeggiaziun dal portg è documentada pir en il 16avel tschientaner. La viticultura vegniva pratitgada, grazia al clima pli chaud en cumparegliaziun cun oz, fin en regiuns sur 1000 m (attestada per exempel a Pleif/Vella sin 1200 m). La biera para d’avair già in impurtanza mo sco bavronda da festa. Era fritgs, legums e leguminosas na dastgavan betg

Racolta da fain e da graun, pictura murala a Santa Maria del Castello sper Mesocco (enturn 1460).

mancar en l’economia autarca. Tuttina existivan senza dubi grondas differenzas regiunalas en la tscherna e la valitaziun dal nutriment.

L’impurtanza pli e pli gronda dals vischinadis e da las corporaziuns, ch’han midà successivamain las structures feudales en il temp medieval tardiv e remplazzà la finala ils signurs feudals, ha provocà ina reorganisaziun dals dretgs d’usufruct en sortids, directamain u indirectamain, ils vischinadis e da quels las emprimas vischnancas. Ils Artitgels da Glion dal 1524 e 1526 han confermà l’emprest ereditar sco era l’aboliziun da tscherts impegns feudals ed han promovì l’aboliziun da la dieschma. Ils vegls dretgs feudals (dretgs signurils individuals) han fatg piazza ad in urden, tenor il qual ils possessurs da terren represchentavan, ensemen cun las vischnancas e lur portavuschs, las forzas directivas, e nua ch’ils purs gronds han remplazzà las veglias elites feudals. In augment constant da tschentaments ha accumpagnà quest process.

Temp republican (16–18avel tschientaner)

L’economia agropastorala, che cumbinava la cultivaziun dad ers e l’allevament da muvel, è passada en il temp medieval tardiv en Rezia – sco en l’entir territori alpin – gradualmain a l’allevament da muvel. Ella aveva subì grondas perditas da forzas da lavur tras la pestilenza e numerusas faidas ed era exposita ad in pegiurament relativ dal clima. Il passadi da l’economia agropastorala a l’allevament da muvel n’è betg s’effectuà uschè spert ed uschè radicalmain en Rezia sco en auters lieus, cun quai che l’allevament da muvel gross (vatgas) e manidel (oravant tut nursas) predominava en las regiuns colonisadas e Rumantschs, Guaisers, entant ch’ils Rumantschs, domiciliads en las zonas pli bassas, cuntinuavan a pratitgar in’economia da subsistenza basada era sin la produenziun agrara. L’allevament da muvel gross ha remplazzà en il 14avel tschientaner quel da muvel manidel en cumbinaziun cun la cultivaziun dad ers. Tranter il 1300 ed il 1500 ha la proporziun tranter l’allevament da muvel manidel e gross (4:1) midà en il cuntrari (1:4). Cun l’introduenziun da l’emprest ereditar e la dissoluziun successiva dal domini feudal en il temp medieval tardiv è creschì l’interess individual a racoltas en regiuns pli autas, daventadas pussaivlas grazia a megliers isegls agriculs (arader, fautsch), a novas tecnicas da lavur sco

era a l’organisaziun da la lavur sezza, premissas che n’èn betg sa midadas fundamentalmain durant il temp modern tempriv. Entant ch’en il Grischun dal Nord, oravant tut en Surselva ed en il Partenz, regnava la cultivaziun alternanta (cultivaziun en roda da prads u ers), predominava en la part meridionala dal Chantun la cultivaziun permanenta (cultivaziun constanta dad ers u prads). Ina furma da cultivaziun maschadada para dad esser stada derasada en il Grischun Central. En il Partenz, en Surselva ed en autras valladas grischunas vegniva deponì il fain en clavadas sparpagliads en ils auts. Quest manaschi decentralisà pretendeva lungs transports dal fain en las vals: las aclas ed ils mises vegnivan pavlads ora en roda durant l’atun e l’enviern. En il Grischun Central ed oravant tut en l’Engiadina vegniva transportà il fain cun chars e traglians en il vitg. La grondezza media dals manaschis purils è sa stabilisada a radund 5 ha. Il possessur d’in tal bain agricul appartegnava a la classe mesauna. La derasaziun da l’allevament da muvel ha pretendì pastgs e pastgiras d’alp pli extendids. Ina da tschintg vischnancas enconuscheva la latgaria da famiglia, oravant tut ils abitadis autsituads u sparpagliads e tals cun alps cuntanschibls facilmain. En autras vischnancas predominava l’organisaziun corporativa. L’attribuziun limitada da las vatgadas preservava las alps da la surpasculaziun. Sin las alps da l’Engiadina’Ota vegniva produci dapi ils onns 1520 chaschiel grass, ils auters purs preferivan la produenziun da chaschiel magher ch’includeva era la produenziun da paintg. Quest model è restà caracteristic fin lunsch viaden il 20avel tschientaner. La pasculaziun cumina era la normalità. Ils intellectuals en ils circuls da la Societad dals amis da l’agricultura resguardavan la pasculaziun cumina sco impediment principal per il progress economic. Quests circuls (bainstants) eran insumma ils purtaders da las innovaziuns agriculas: il schlargiament dal sortiment da verdura, meglieraziuns en la viticultura, la pumicultura e la cultivaziun dad ers.

A partir dal 1800

Fin il 1920 è stada l’agricultura e la selvicultura ils secturs economics ils pli impurtants dal Grischun pertutgant il dumber dals occupads. In ulterior gudogn accessorì offriva en il 20avel tschientaner surtut il turissem. L’importaziun da graun bunmartgà ha diminuì l’impurtanza da la cultivaziun dad ers (oravant tut da seghel ed ierdi) e reduci las surfatschas dals ers a partir dal 1850. La racolta da fain è sa concentrada en il 20avel tschientaner sin la prada grassa en areals pli bass, nua che l’engraschament pli intensiv ha remplazzà successivamain la sauaziun. En consequenza da las meglras cundiziuns dal martgà ha l’allevament da muvel (oravant tut quel secundar) superà dapertut la cultivaziun dad ers suenter il 1900. A partir dal 1850 è vegnidas fundadas chaschiaras (corporativas) en las vals grischunas. Il dumber da nursas e chauras è sa diminuì a moda rasanta a partir dal 1950. En ils conturns dals centers industrials (per exempel en l’aglomeraziun da Cuira) ed en las regiuns turisticas è il dumber da vatgas restà pli elevà. Las pastgiras sur il cunfin dal guaud vegnivan utilisadas a moda extensiva tras l’economia alpestra. La modernisaziun da las alps, iniziada a la fin dal 19avel tschientaner, ha promovì chaschiaras communablas, l’explotaziun centralisada e la construcziun da novs edificis e da vias charrablas. Chaschiel magher vegniva produci per l’agen diever, chaschiel grass e paintg per la vendita. L’economia da subsistenza predominava probablmain anc enturn il 1800, e la plipart da las entradas da las chasadas ruralas provegniva dal muvel vendì anc fin enturn il 1850 sin las fieras annuallas en il Tessin ed en la Lombardia, alura oravant tut sin quellas a l’intern dal chantun Grischun e da la Svizra Orientala. Anc a l’entschatta dal 19avel tschientaner era il commerzi da barat fitg derasà (per exempel graun per puma). Fluctuaziuns dals pretschs en l’allevament da muvel han provocà verita-

blas crisas en l’agricultura, per exempel en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner ed oravant tut en il temp tranter las duas guerras mundias, durant il qual blers manaschis èn s’indebitads fermamain. L’aboliziun da la pasculaziun cumina, discutada intensivamain en il 19avel tschientaner, han ils possessurs da chauras e nursas pudì impedir.

Al’exempel da l’economia da latg è naschidas numerusas societads per la promoziun da l’agricultura da muntogna: la Societad svizra per l’economia alpestra è s’engaschada per l’economia d’alp indeblida; dal 1864 date-scha l’emprim cataster da las alps. Il 1844 è vegnida fundada l’Uniun purila grischuna, a l’exempel da la quala èn suandadas fin il 1908 uniuns en tut ils chantuns muntagnards. Il 1863 èn s’unidas las societads chantunals a l’Associaziun svizra d’agricultura. En il 20avel tschientaner è naschidas numerusas ulteriuras organisaziuns per la promoziun dal territori da muntogna. Il 1896 ha il Grischun fundà, sco emprim chantun da muntogna, ina scola d’agricultura professiunala (Plantahof). A partir dal 1924 è naschidas era scolas da puras.

La Constituziun chantunala dal 1880 ha postulà explicitamain la promoziun da l’agricultura, per exempel tras premiazziuns da muvel e meglieraziuns. Corporaziuns per l’allevament da muvel, la produenziun, il consum e la finanziaziun da manaschis purils han cumpletà a partir da la segunda mesadad dal 19avel tschientaner las organisaziuns purilas tradiziunals d’agid vicedaivel.

Dapi il 1950 perda l’agricultura cuntinuadamain impurtanza. Las entradas dals purs da muntogna sa diminueschan constantamain, uschia che adina dapli purs, oravant tut quels pli pitschens (fin a 10 ha), ston capitular. La mecanisaziun da l’agricultura è stada indispensabla, ma suletamain bains purils pli gronds e centralisads pudevan sa prestar quella mecanisaziun. La grondezza dals manaschis purils è sa stabilisada dapi il 1980 a ca. 25 ha. Dapi ils onns 1920 sustegna la Confederaziun l’agricultura cun mesiras urgentas, extendidas a partir dals onns 1950. Surtut la lescha davart l’agid d’investiziun dal 1974 è s’effectuada a moda positiva. Ils subsidis e las stentas dals purs sezs per ina razionalisaziun da l’agricultura han dentant mo pudì retardar la crisa ed il chal da l’agricultura da muntogna, ma betg la franar. Il 1993 hai dà ina midada da paradigma en la politica agrara da la Confederaziun: auzament dals pajaments directs als purs e reduenziun da la subvenziun dals products agriculs. Dapi ils onns 1990 cultiveschan blers purs grischuns (1997 passa 30 %, 2003 passa 50 %) lur bains tenor las directivas da l’Associaziun d’organisaziuns per l’agricultura biologica. Il Grischun è a la testa da quest svilup, era perquai che l’agricultura da muntogna n’è mai stada adattada per ina produenziun agrara industrial. Il chantun Grischun retschai-va – suenter il chantun da Berna – las pli bleras subvenziuns per l’economia d’alp.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l’istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

Il svilup da la cultura giudaica

Da la tora per grec a la globalisaziun d'oz

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **«Mintga grupp da minoritad sfunsada en in ambient ester ha quitad da mantegnair sia identitad ed a medem temp s'integrar en ses conturn» (p. 81)*. Quai vala per la Rumantschia aifer ses conturns alemans en il Grischun ed en Svizra. L'autura da noss citat n'è ni rumantscha, ni grischuna e gnanca svizra, mabain gidieua e franzosa; ella ha num Régine Azria ed è perscrutadra al Center interdisiplinar da studis religius a Paris.** Sia schlatta tradescha ina derivanza da l'Africa dal nord; en ils onns tschinquanta e sessanta dal tschientaner passà en tschientmillis gidieus emigrads da là a nord dal Mar mediterranean. En Frantscha viva oz la principala cuminanza giudaica da l'Europa, passa 530 000 olmas, pli che la Gronda Britannia cun 300 000, pli che la Germania e l'Ucraina cun mintgamai 100 000. La Frantscha è il terz pajais giudaic dal mund, suenter ils Stadis unids e l'Israel. Il giudaïssem franzos sa distingua cun ina vita spiertala fitg activa, ma disturbada da l'ostilitad violenta da gruppas islamistas che vivan a l'ur da la societad; quest conflict ha sa palesà dacurt cun ils malfatgs d'ina banda da l'aglomeraziun parigera che ha rapi, torturà e mazzà in giuven gidieu mo pervi da sia derivanza. En las grondas librerias da Romania e Frantscha, senza emblidar Bruxelles, chatt'ins lungas curunas da cudeschs davart il pievel gidieu ed il giudaïssem. Régine Azria ha gia publictà en quest regard; l'essai cità a l'entschatta da questas lingias sa basa sin vastas enconuschientscha e dat infurmaziuns fundamentalas en mo otg paginas. I suonda ina resumaziun schlargiada cun exempels concrets.

Integrà elements esters

«Ins po resumar l'istorgia dal pievel gidieu sco l'expressiun d'ina lunga cuntradicziun; quest pievel antic è sparpaglià per il mund enturn, ma quai n'ha betg sminuì ses sentiment d'unitad. Ils gidieus n'avevan nagin intschess e nagina pussanza centrala; i han construi lur

identitad enturn insaquantas noziuns simplas, vairamain las pitgas d'in'atgna cultura (...). L'emprima è il patratg ch'i duajan ademplir ina missiun entamez las naziuns dal mund. La segunda pitga è la persvasiun ch'ils gidieus, en quest senn, duajan respectar lur atgnas normas tradiziunals e provar enina da s'adattar a las relaziuns vitalas dal lieu e dal temp. Lezzas normas e las praticas che resultan ordlonder derivavan d'ina revelaziun religiosa (...). Ils gidieus han preservà lur vita paradoxala aifer ina saiv serrada ed en contact cuntinuant cun il mund» (pp. 79 e 81). L'autura descriva co ch'i han surpiglià ed adattà elements d'autras culturas. Quai vala era per ils linguatgs. La diaspora giudaica da l'Imperi roman duvrava il grec. En il terz secul a. C. han gidieus egizians translata la tora e lura tschels cudeschs biblics, pia noss Veder Testament, en lez linguatg. Tar la tgina da l'illuminissem european stat Baruh Bento («Benedictus») de Spinoza (1632–1677), gidieu ollandais da derivanza portugaisa che ha scrit sias ovras raziunalisticas per latin; sia cuminanza giudaica d'Amsterdam l'ha bandì 1656 en tutta furma cun in document redigì en ses linguatg uffizial, il portugais. Avant onns a Laax avainsa savì giudaic il drama musical «Anatevka» sut la reschia da Mariano Tschuor, nua ch'Erwin Ardüser interpretava la rolla principala dal vendatg. La funtauna originala dal drama, ina raccolta da monologs dal gidieu ucranais Schalom Rabinovitsch «Alejhem» (1859–1916), è scritta per jiddisch, lezza giada il linguatg da la diaspora giudaica tranter il Mar nair, Bratislava ed ils golfs da Riga e da Finlanda. Tranter 1250 e 1500 eran blers gidieus emigrads da l'Imperi tudestg encunter l'ost, nua che lur dialect ha surpiglià blers elements slavs. Il jiddisch da standard è sa sviluppà en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner. Il dictatur sovietic Josif Dschugaschvili «Stalin» (1879–1953) ha persequit la cultura jiddisch, l'emprim tagliond or ils gidieus da lur linguatg religius ebraic e da lur agen passà, lur executond ils principals scripturs sco «traditurs». Durant la segunda

guerra mundiala han ils nazis e lur alliads mazzacrà la pli gronda part da la populaziun giudaica en ils pajais occupads. Mo paucs gidieus en lur intschess tradiziunal discurran anc jiddisch.

Ins po acceder a l'ierta spiertala

La vieuta decisiva da l'istorgia culturala giudaica è dentant succedida gia cun l'illuminissem, enturn la segunda mesadad dal 18avel tschientaner e l'emprima dal 19avel. En l'Europa dal vest ed en ils pajais tudestgs ha la burgaisa giudaica s'integrada en la maioritad, abandonond plaun a plaun ina gronda part da sias atgnas tradiziuns. «Ils gidieus n'astgavan betg acquistar e cultivar terren; perquai hani sa vieuts vers las citads. Ils pli bainstants e talentads han tschernì fabricas, il commerzi a l'engrossa, la scienza, la pressa, las ediziuns, il mecenat privat (...). Lètgts maschadadas en cumparidas» (pp. 82–83). En il 20avel tschientaner han l'exclusiun sociala ed il genocid, pratitgads dals nazis e da lur alliads encunter las cuminanze giudaicas, interrut lez moviment d'assimilaziun. La naschientscha dal stadi da l'Israel 1948 e sia survivenza entamez conturns ostils han stimulà la luschezza culturala da la diaspora giudaica e la perscrutaziun da l'ierta spiertala. Quai ha revalità las tradiziuns da linguatg jiddisch, cunzunt en ils Stadis unids, e quellas dals gidieus oriunds dals pajais arabs ed emigrads en l'Israel u en Frantscha. «Oz n'è l'integratiun en ils pajais da residenza betg pli il grond quità dals gidieus; ella para oramai segira. Insaquants teman perencunter l'assimilaziun (...). Blers manaders da cuminanze giudaicas manegian ch'ins duaja cunzunt scuvrir e sa patrunar puspè da l'atgna cultura (...). La Frantscha (...) dispona d'ina vasta purschida culturala giudaica (...) cun nundumbraivels colloquis, referats, emissiuns da radio u televisiun (...). Il public francofon scolà, ch'el saja giudaic u betg, spezialisà u betg, sa pia acceder a moda variada a quellas ovras e personalitads giudaica d'oz e d'antruras che han bullà la cultura (...). Sin las curunas dals gronds negozis chatt'ins DC da musica giudaica

populara u classica; be damanaivel pon ins cumprar paun senza levon [per la festa dal passa, G. S.-C.] sper paun asiatic da ris (...). Ma i dat adina dapli lètgts maschadadas, e l'assimilaziun [dals gidieus a la maioritad] progredescha (...). Ils plis gidieus vegnan strusch a turnar a la sinagoga e sa deditgar a lur ierta religiosa» (pp. 84–85).

Sa renovar da cuntin

Régine Azria fa endament l'intelligenzia giudaica da l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner, pia umens sco il giurist Louis Dembitz Brandeis (1856–1941), Sigmund Freud (1856–1939), Theodor Herzl (1860–1904), ils scripturs Martin Buber (1878–1965) e Franz Werfel (1890–1945) u il diplomat Henry Morgenthau «senior» (1856–1946), defensur da minoritads etnicas: «En la Vienna d'enturn 1900, la Germania da Weimar u ils Stadis unids tranter las guerras mundias, valeva la cultura per ils gidieus sco in factur d'integratiun ed acceptanza sociala, ma era sco in'avertura vers l'avegnir ed il mund (...). I levon muventar lur societads (...). Ils acturs da la vita culturala giudaica d'oz n'han betg pli las medemas motivaziuns (...). Lur quità da salvar las regurdientschas para da schirentar lur fantasia u da la mantegnair en la praschun d'in mund serrà» (pp. 85–86). Questa tenuta deriva forsà era da las vistas sombras areguard il svilup da l'Israel, en cuntradicziun cun ils ideals umanistics da l'illuminissem. Azria en mintga cas refusescha lezza «nostalgia» e lauda quels gidieus che «veglian anc adina manar innovaziuns» (p. 86). Ella sa ch'ina cultura viva mo sch'ella sa renovescha da cuntin. Ma ins n'astga betg emblidar che conquistas eticas sco l'amur per il proxim ed il repaus da l'emna derivan dal giudaïssem.

* Régine Azria, *L'identité juive au miroir de l'histoire. En: Laurent Testot e Jean-François Dortier, La religion. Unité et diversité. Auxerre (Sciences Humaines, ISBN 2-91201-34-7) 2005, pp. 79–86. Adressa: BP 256, F-89004 Auxerre Cedex (Burgogna). Fax 0033 3 86 52 53 26. www.scienceshumaines.com*

Mobilisaziun 1914:

La Svizra defenda cun success sia neutralitad

DA JOHANN ULRICH SCHLEGEL

■ «Mintga pajais ha in'armada, sche betg l'atgna, alura in'estra.» Questa frasa conuschenta ed a medem temp disfamada è significativa per la situaziun da la Svizra l'onn 1914. Tegnend en egl questa maxima, ha la Svizra contribuì essenzialmain a la protecziun dal pajais e da la popula-ziun durant l'emprima guerra mundiala.

In temp da gronda activitad

La catastrofa da l'emprima guerra mundiala ha tutgà l'Europa che cumenzava gist a sa pusar e giudair ina tscherta bainstanza ed in progress material. Er en Svizra han ins preni conuschientscha plitost cun surpraisa da l'erupziun da la guerra. Dapi il matg 1914 eran millis Svizzers viaggiads a Berna per visitar la gronda exposiziun naziunala. Cunquai che ulteriurs millis Svizzers da l'exteriur èn arrivads en la patria, è quella la finala sa sviluppada ad ina gronda manifestaziun naziunala. A l'entschatta dal temp da vacanzas era bunamain mintga letg d'hotel occupà en Svizra.

En quest temp da gronda activitad èn crudads ils 28 da zercladur ils culps fatals da l'attentat a Sarajewo sin ils successurs al tron austriac-ungarais, l'archiduca Franz Ferdinand e sia dunn Sophie von Hohenberg. Ils 28 da fanadur ha l'Austria-Ungaria declerà la guerra a la Serbia che vegniva fatga responsabla per l'assassinat. Sin fundament dal sistem d'alleanza europeic da lez temp èn entrads en la guerra da la vart da la Serbia er la Russia, la Frantscha e pli tard l'Engalterra e da la vart da l'Austria-Ungaria la Germania.

Entaifer paucas emnas èn ils hotels sa svidads. Cun ils giasts da vacanzas han bandunà era ils lavurants esters da differentas naziuns lur plazzas da lavur en Svizra. Els èn vegnids clamads sut las armas en lur patria.

La regenza federala ha gì da tut temp sut controlla questa situaziun.

Mitraglia, model Maxim 1911, en posiziun da defensiu enconter aviuns, montà sin in char da muniziun.

FOTOS MAD

Cura che las relaziuns politicas èn sa pegiuradas pli e pli sin plaun internaziunal, ha ella ordinà ils 31 da fanadur 1914 la mobilisaziun da guerra da l'entira armada.

Tge è stà l'intent da questa mobilisaziun?

Igl era enconuschent che tant il stab general da la Germania sco era quel da l'Austria discutavan en lur studis generals adina puspè la pussaivladad da duvrar la Svizra sco pajais da passagi en cas d'ina guerra. Già il 1905 è l'ambassadur franzos a St. Petersburg vegnì infurmà da general Brun ch'il spionagi franzos haja intervegnì talas intenziuns dal stab general tudestg. Cun ina avanzada a Delsberg e Pruntrut vuleva ins guntgir la barricada Montbéliard – Belfort. Il mars 1904 aveva general Schlieffen proponì en in referat a l'academia militara da la Prussia da tschinclar l'armada franzosa cun ina avanzada tras la Belgia e tras la Svizra.

General Ulrich Wille (1848 – 1925) è stada cun distanza la pli ferma personalitad che ha intervegnì en la politica svizra durant la prima guerra mundiala.

Igl è pia evident ch'il cussegl federal è sa concentrà a chaschun da la mobilisaziun surtut sin il cunfin periclità al nordvest. Entaifer paucs dis ha il commando da l'armada postà trais divisiuns en quesa part periclitada dal cunfin tranter Basilea e Les Rangiers e trais ulteriuras squadriglias sco reserva en la regiun da Bienna-Soloturn, Burgdorf e Berna.

L'atmosfera tranter ils radund 210 000 schuldads e sutuffiziers ed ils 8000 uffiziers era buna. En quest grev mument tegnev'ins ensemen, conscients ch'ins stueva dar forza in a l'auter e sa defender sco pievel, malgrà eventualas dispitas internas. Ils schuldads mobilisads furnavan la pli gronda armada che la Svizra aveva gi fin alura. Mancanzas en l'instrucziun ed en l'armament vegnivan eliminadas cuntinuadamain. Svelt è sa furmada ina solidaritad privata e publica, grazia a la quala èn vegnidas creadas pli tard las stivas da schuldads.

Ulrich Wille u Theophil Sprecher sco general?

Ils 3 d'avust è l'assemblea federala sa reunida a Berna. Sut la direcziun dal president da la confederaziun Arthur Hoffmann era la regenza federala sa decidida en il fratemp da nominar Ulrich Wille, il cumandant dal terz corp da l'armada, sco general. La maioritad da l'assemblea federala e surtut ils represchentants da la Svizra romanda dentant preferivan Theophil Sprecher von Bernegg, il schef dal stab general. Atgnamain fiss la tscherna da Sprecher sco schefcumandant da l'armada damai stada be anc ina formalitad. Il cussegl federal ha dentant empruvà da persvader il parlament da sia opiniun, fin che quel ha resignà e tschernì Ulrich Wille sco schefcumandant da l'armada.

Il cussegl federal ha probablamain tschernì la varianta la pli cunvegnetta. Sco schef da la partiziun dal stab general aveva Sprecher preparà tut ils plans per la mobilisaziun, conuscheva a fund il commando dal stab general e manava quel a moda suverana – ins vuleva damai salvar el en quest post impurtant. L'assemblea federala percenter giuditgava plitost tenor criteris politics e motivs persunals. Wille era in cumandant versà, ma sias metodos eran gist per ils Romands memia prussianas e memia sumegliantas a quellas dals Tudestgs. Wille gieva uschè lunsch ch'el discurreva era privat mo tudestg da scrittira e betg tudestg svizzer. Pervi da quests tratgs da character n'era el betg fitg popular en Svizra romanda. E per ils socialdemocrats era el memia autoritar.

Gist per pudair far frunt a la Germania, che valeva sco blier pli pussanta, vuleva il cussegl federal tscherner uss ina personalitad integra e da character sumegliant als Tudestgs. Wille aveva almain già cumprovà sias abilitads militaras il 1912, cura che l'imperatur Wilhelm II. aveva visità cun uffiziers tudestgs la manevra d'atun svizra.

Defender la neutralitad cun tut ils meds

Il cussegl federal ha agì vinavant a moda decidida e svelta. Suentar la mobilisaziun e la tscherna dal general ha la regenza federala pretendì plainpudairs da l'assemblea federala. Las novas furmas da la guerra pudevan crear situaziuns, en las qualas ella stueva reagir svelt.

Als pajais che avevan garantì a la Svizra il 1815 sia neutralitad per adina al Congress da Vienna, ed ad in pèr ulteriurs pajais ha il cussegl federal declerà ils 4 d'avust che la Svizra vegnia a defender cun tut ils meds sia neutralitad. Il cussegl federal era schizunt en ina posiziun uschè ferma ch'el ha declerà a la Frantscha che la Svizra vegnia a prender il dretg d'occupar tschertas parts da la Frantscha en l'Auta Savoia, sche la situaziun pretendia quai. Pli difficil èsi stà da persvader ils Stadis Unids da l'America da renconuscher la neutralitad da la Svizra. Ils Stadis Unids èn stads prontos da renconuscher la neutralitad svizra mo sut la cundiziun ch'era ils stadis inimis renconuschian quella.

Oz pon ins dir cun gronda probabilitad che las manevras imperialas dal 1912 en Svizra han intimà il stab general tudestg da laschar crudar il plan da Schlieffen da duvrar la Svizra sco pajais da passagi. Ed ins po dir bunamain cun la medema segirezza che en pliras fasas delicatas, en las qualas tant ils Tudestgs sco era ils Franzos han empruvà da chatschar l'inimi vers il cunfin svizzer, ha pir questa neutralitad armada pudì impedir che la Svizra è vegnida involvida en la guerra. En in mund da las pussanzas e da las armadas na datti naginas largias. Il vacuum da la pussanza vegn adina emplenì. E sche quella largia na vegn betg emplenida da l'atgna armada, vegn il territori liber occupà d'ina armada estra: En temps da pasch sin il palpiri dals stabs generals, en temps da guerra dentant cun tut las consequenzas da sias ter-rurs realas.

«Nua hai jau gi mes chau?» sa dumonda quel che ha pers il chapè.

FOTOS C. CADRUVI

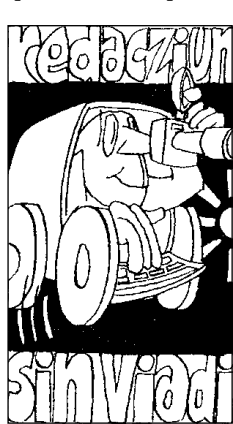
Tgi perda pomai talas custaivladads? Il bratschlet da Cartier era en ina valischa, emblidada a la piazza aviatica.

Tut emblidà! O ti cucu!

L'odissea d'in parisol cotschen ch'è i a perder en la viafier retica

■ (anr/vi) Jau sun in parisol cotschen. Mia ex-patruna m'ha emblidà en la viafier retica. Uss spetg jau a Wollishofen en il «Fundsachenverkauf» sin insatgi che ma cumpra. Jau cust otg francs.

Capità èsi ina damaun da trid'aura avant dus mais: Mia patruna va uschiglio adina senza mai a lavurar. Ma quella damaun ploi. Ella ma prenda or da stgaffa e banduna l'abitaziun. I plovera ed jau sun cuntent ch'jau dastg puspe ina giada esser en l'aria frestga. Ils daguts da plievgia ruschnan sur mia taila impermeabla e fan sguzias. Quai hai jau gugent.

Mia patruna arriva a la staziun da Trun ed inscuntra ina enconuschenta. Ellas prendan il tren e batarlan d'incuntin. A Cuiira fai fina bell'aura, cura che mia patruna banduna cun sia amia il tren. Ella ma lascha simplamain enavos.

Centrala per chats a Berna

Abandonà e tementà passent'jau in entir di en il tren. La saira ma chatta il nettegiunz e ma porta en in magasin, nua ch'i ha anc autras chaussas starschadas. Nus spetgain enfin ch'ins spedescha nus a Berna en il post central che rimna ils objects ch'ins ha emblidà en ils trens svizzers. Las possessuras ed ils possessurs dals objects pon s'annunziar via internet tar quest post e s'infurmar, sch'ins ans ha chattà.

Sa sche mia patruna scriva era in e-mail e dumonda suenter mai? I varga in mais, ma ella na s'annunzia betg.

Jau sun trumpà. Sa sch'ella ha gia in auter parisol? In verd, in blau u forse schizunt in mellen? Tge capita uss cun mai?

Las ultimas emnas hai jau passentà sper ina valischa da tgirom. Nus avain fatg in pau amicitia, pertge nus essan arrivads il medem di en il center a Berna. Uss vegnin nus dentant separads. Jau valer pli pauc che 50 francs e stoss perquai bandunar gia suenter in mais il post a Berna. La valischa vala dapli che 50 francs e po restar trais mais.

Ina paletta per di – e dapli

Ensemen cun giaccas da plievgia, fista da viandar, satgs da durmir e valischas vegn jau mantunà sin ina paletta. Tuppamain vegn jau gist stagnà sper ina tastga da sport che spizza. Ma jau hai era in zichel cletg ch'jau sun sisum. Sch'jau fiss giudim en la paletta – curclada da varga in meter material – gress jau forse en paglia.

In camiun transportescha la paletta a Wollishofen sper Turitg en il «Fundsachenverkauf». «Èsi pussaival che la gliud emblida tantas chaussas?» smirvelgia ina da las duas lavureras che s'occupan da la paletta. «Cler. Auters dis survegnin nus schizunt duas u trais palettas – tut plain cun rauba emblidada», di la segunda dunna. Ella para d'esser la schef-fa, pertge ella explitgescha co zavarar las chaussas.

L'emprim prendan las dunnas a maun la tastga da sport sper mai. Ellas svidan ora il cudegn e bittan en il rument ils chalzers da ballape che spizzan. Las chauchas curtas e las soccas vegnan en in satg da resti. Il tricot original da Bayern-München mettan ellas d'ina vart per la vendita en l'internet. La tastga da sport vegn sin la pluna cun urden ch'ins vul vender en la stizun «Fundsachenverkauf». Era jau sun in dals objects che sa tschentan sin quella pluna.

In nov vestgi da nozzas

Paucas uras pli tard ma portan ins gia en la stizun. Ella è in toc pli gronda ch'il Volg a Trun. I ha vestgadira, velos e vitrinas plain bratschlets, uras, anels e telefonins. Jau vesess gugent dapli, ma ins ma deponescha visavi la cassa sper ils auters parisols. Jau na sun para betg il sulet parisol sin quest mund ch'è i a perder.

«Quant custas ti?» dumonda il parisol sper mai. «Jau cust otg francs», ditg jau, pertge ansant hai jau dudi co che las lavureras han discurre da mes pretsch. «Lura na restas ti betg ditg en stizun», remartga mes vischin: «Ti has ina bella colur e vesas ora sco nov. Jau cust 14 francs e sun tut nair. Jau sun gia dapi in onn qua.»

Mes vaschin è in bagliaffunz. L'emprim sa lamenta el lung e lad ch'el n'haja gia daditg betg pli sentì plievgia sin sia taila. Lura cumenza el quintar, tge ch'el ha observà ils ultims mais. «Sco parisol han ins gea ina prima vista sin la cassa. Ti na craiss betg, tge chaussas ch'ins po cumprar en questa stizun. Novs vestgids da nozzas! Cornas da tshievi. Ed ina giada ha insatgi perfin cumprà in set da flautas d'in vakir! En las vitrinas vi là ha per cas bischutaria che vala varga 10 000 francs.»

Speranza ploi ditg

Jau m'allegria d'era pudair observar, tge che la clientella cumpra en il «Fundsachenverkauf». Qua èsi blier pli interessant ch'en la stgaffa stgira a Trun. Ma mes temp en questa stizun cuzza mo paucas minutas. Ina dunna ma tschappa gia: «Tge bel parisol cotschen! Mo per otg francs! Quel n'emblid'jau segir mai insanua!» La dunna marscha cun mai a la cassa e paja. Ora en il liber ploi. Ils daguts fan sguzias sin mia taila. Speranza ploi anc ditg – betg che mia nova patruna m'emblidia era anc insanua.

Films e portatuns per mintga gust.

Cosmetica ord tastgas emblidadas.

Instruments restan savens enavos en trens. «Fundsachenverkauf» po vender bain els.

Tschertas gravattas han ins forse pers apostà.

Dapli egliers ch'in opticher venda la stizun a Wollishofen.

Per 17 000 francs venda «Fundsachenverkauf» il bratschlet cun la navetta da diamant e tshients brigliantins. Il juvelier schazegia la valur dal bratschlet nov sin 26 000 francs.

Telefonins, laptops, apparats da fotografar u blackberrys venda «Fundsachenverkauf» era via internet.